

Inhoudsopgave

2 Mens en geschiedenis 1575-1675.....	2
1 Het leven van elke dag	3
2 Het milieu	9
3 Het weer	15
4 De politieke omstandigheden	18
5 De godsdienst	22
6 Conclusies	27

2 Mens en geschiedenis 1575-1675

Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen

is een boekenserie van de historisch geograaf drs. Jan Buisman.

Het wordt uitgegeven door Van Wijnen, Franeker
en staat onder redactie van A.F.V van Engelen, KNMI.

Ze geven een beeld van hoe het weer in de afgelopen eeuwen een grote rol speelde in ons land. Dat komt omdat wij aan de zee liggen, grote rivieren in ons land uitmonden en een deel op de zee is heroverd. Daarom heet ons land ook wel *De lage landen bij de zee!*

In de boekenserie gaat het niet alleen over het weer, maar over het leven in al zijn facetten. Buisman slaagt er in zijn boeken in om een totaalbeeld te geven van het leven in de periode die hij beschrijft.

Deel 4 beschrijft de periode 1575-1675, ISBN deel 4 90 5194 143 9.

Uit dit deel heb ik de volgende aantekeningen gemaakt en gerubriceerd.
Citaten uit het boek staan in cursief.

deel	onderdeel		blz
1	Het leven van elke dag	Werken, leven, economie	30
2	Het milieu	Omgeving, ziekte	36
3	Het weer	Karakter, invloed	42
4	De politieke omstandigheden	Oorlogen, zeeslagen, machthebbers	45
5	De godsdienst	Reformatie, bijgeloof	49
6	Conclusies		54

1 Het leven van elke dag

Kalender –64

De paus had vroeger de absolute macht. Nu is dat ook nog wel zo binnen de Roomse kerk, maar toen was zijn invloed op de wereld veel groter. De intenties van de paus zijn echter door de eeuwen heen gelijk gebleven. In 1582 besloot hij tot invoering van wat nu de Gregoriaanse kalender heet.

Tot 1582 is overal de Juliaanse kalender in gebruik. Dit 'Juliaanse' jaar is echter ruim 11 minuten te lang, waardoor de kalender in de loop der eeuwen steeds verder op de natuurlijke seizoenen ten achter is geraakt. In de 16^e eeuw bedraagt het verschil tien dagen. In zijn bul van 24 februari 1582 (de roomse oudejaarsdag!) bepaalt paus Gregorius XIII dat de kalender hervormd zal worden. Als voornaamste maatregel geldt dat er 10 dagen zullen uitvallen: na 4 oktober volgt de 15de.

In de Republiek bestaan van 1582 tot 1700 twee kalenders naast elkaar. Viert men in Utrecht kerstmis, dan is in Amsterdam de jaarwisseling al voorbij. Om verwarring te voorkomen dateert men daarom doorgaans dubbel of voegt 'oude stijl' of 'nieuwe stijl' toe.

De wereld is een oneindig klein stipje in het heelal. Toch is de baan van de aarde, de zon en de maan en de planeten zodanig stabiel dat je er de klok op gelijk kunt zetten. 'Vast staat nu de wereld, zij wankelt niet' (Psalm 93,1).

Vluchtelingen uit Vlaanderen en Brabant –79

In de jaren tachtig van de zestiende eeuw vindt een van de grootste verschuivingen plaats binnen de Lage Landen. Er trekken circa 175.000 mensen weg uit Vlaanderen en Brabant, waarvan er ca 150.000 naar de Noordelijke Nederlanden trekken. Ze brengen een schat aan relaties en kundigheden met zich mee. Ze bestaan namelijk uit nijvere en goedkope ambachtslieden en arbeiders, maar ook uit rijke kooplieden. Sommige steden in het Noorden zetten schepen in om ze op te halen. Men is zijn tijd ver vooruit als je kijkt hoe men tegenwoordig bepaalde zaken nog steeds stimuleert.

Tal van stimulerende middelen staan ter beschikking zoals vestigingspremies, restitutie van verhuiskosten, huursubsidie, verstrekking van beginkapitaal en bedrijfsruimte, belastingfaciliteiten en snelle verwerving van het poorterschap.

De hele diamantindustrie gaat van Antwerpen naar Amsterdam en veel drukkers en geleerden gaan aan het werk. Eerst is het volk wel ingenomen met hun komst, maar later zakt dat af tot afgunst. Op het gebied van godsdienst en handel mogen ze hun gang gaan, maar ze worden uit de politiek geweerd. In magistraten en Staten is geen plaats voor hen.

Er gaan ook veel Nederlanders naar *Embden*. Het wordt een bijna Nederlandse stad. En *Hamburg* krijgt zoveel emigranten dat in 1619 van de 42 grootste firma's er 32 Nederlands zijn.

Het Reitdiep en Groningen –136

In het boek over Houwerzijl staat wel iets over de ontwikkelingen rond het Reitdiep, een vroegere zeearm. In 1593 stond Groningen nog in open verbinding met de zee. Op 8 september is het springvloed en dus hoog water, waardoor men in de stad *bulck (schelvis) en zalm* kan vangen. Zalm kwam in die tijd wel voor in de Waddenzee.

Terug van Nova Zembla –173

Op 18 mei 1596 zeilen twee schepen het Vlie uit. Het zijn twee pinassen, een van 110 en een van 60 ton. Ze willen proberen “om de noord” naar Indië te zeilen. Op 30 oktober 1597 zetten Heemskerck en de schrijver Gerrit de Veer in Maassluis weer voet aan wal. Terug van weggeweest na 17 maanden, waarvan een periode van 17 oktober tot 13 juni op Nova Zembla in het legendarische *Behouden Huys*, een onderkomen van tien bij zes meter. Na een barre tocht arriveren de overlevenden weer in hun vaderland. Niet iedereen is blij met hun overleving. Zou de naam van onderstaande vrouw een bijnaam zijn geweest?

Apetrots reizen ze in poolkleding, de muts van wit vossenbont op het hoofd, over Delft, Den Haag en Haarlem naar Amsterdam, waar hun opdrachtgever, de krenterige Hella Guldenmond, briest over het verlies van het schip en de kostbare lading.

Hommelinghen-216

In de gouden eeuw zijn er veel *buitenlanders* in ons land. Ze delen niet in de welvaart, maar zitten integendeel diep in de armoede. In 1597 vindt in Leiden brooduitdeling plaats aan 14064 mensen, ongeveer de helft van de bevolking. De bedeelden zijn grotendeels afkomstig uit Vlaanderen, Brabant, en Duitsland.

In het stuk ‘Spaanse Brabander’ van Bredero, moppert een patriot uit Amsterdam op ‘*de vreemde hommelinghen*’ en over de bende van ‘*moffen, poep en troep*’. Zij komen de stad binnen

‘By hiel vaendels vol, doch met een stille Trom,
De Nieuwendijck langhes, en voort door alle straeten’.

Er is dus niets nieuws onder de zon met de achterstand van onze asielzoekers.

Allochtonen –262

De komst van buitenlanders heeft grote invloed op ons land. In 1622 bestaat de bevolking van sommige steden voor meer dan de helft uit allochtonen. Leiden 67, Middelburg 62, Haarlem 51, Rotterdam 40, Gouda 38, Dordrecht en Amsterdam 33 procent.

Ze hebben invloed op de stedenbouw, vooral in Amsterdam en Haarlem. Verder is hun invloed op de schilderkunst groot. Bekende families zijn Bol, Cuyp, Hals (Frans Hals museum Haarlem!), De Hondcoeter, Jordaens, Van Mander, Van Ostade, Savry, Stalpaert en Van de Venne.

Als je door Haarlem loopt, zoals ik laatst heb gedaan bij het bezoek aan een tentoonstelling in het Frans Hals museum, dan zie je in de buurt van de St. Bavo kerk een bord waarop ook vermeld wordt dat er in de zeventiende eeuw veel buitenlanders in Haarlem woonden. Ze hebben een stempel op de stad gedrukt.

Weddenschap –275

Er zijn de eeuwen door altijd mensen geweest die zich apart gedroegen. Ze sloten weddenschappen om van alles en nog wat en gingen stoer doen, bij gebrek aan afleiding in hun omgeving. Ik ken dat nog wel uit Houwerzijl.

In 1610 zijn er twee Friezen, Jan Cornelisz. Femmes en Thomas Thomassen die een weddenschap sluiten. Jan moet een jaar lang in een paalwoning doorbrengen op een zandplat tussen Ameland en Terschelling, het zogenaamde ‘*des Bos of Kamperzand*’ (de Bosplaat) en zal dan winnaar zijn. Hij mag dan een aantal ploegen, eggen, wagens en dieren tegen een hoge

prijs aan Thomas overdragen. Een prijs waarover ze het kennelijk niet eens kunnen worden of alleen maar vanwege de uitdaging?

Jan gaat de uitdaging aan! Op 11 juni 1660 betreft hij zijn hut op palen en op 13 juni 1611 komt hij als overwinnaar weer thuis! Je kunt het je bijna niet voorstellen wat dat is geweest. In de zomer valt het nog wel mee misschien, maar er komen ook stormen. En in de winter zijn de nachten lang en het is koud. Ook hoog water komt voor en soms knijpt hij hem als een ouwe dief. En in de lente van 1611 ziet hij dagenlang (27 dagen!) bijna niets door dikke mist. Hij is dus een echte 'frieske trochsetter'!

Graancirkels-298

Er is niets nieuws onder de zon. Op 23 juli 1614 wordt te Utrecht de 15-jarige Jan Thomasz. , na geseling en tentoonstelling op het schavot, verbannen. Hij probeert de kost te verdienen met kwakzalverij en bedriegerijen. Hij had graancirkels gemaakt en heeft gezegd dat hij circa 25 tovenaars had gezien, die in het graan hadden gedanst. Het bleek echter dat hij ze zelf had gemaakt..... Hij spande eerst een touw rond een kern zodat dat graan bleef staan en rolde en plette vervolgens het koren eromheen. En ziedaar, dan heb je een graancirkel.

Ook nu nog zijn er van die grapjassen die zoiets doen en vervolgens zijn er heel wat mensen die denken dat het buitenaardse wezens zijn die het gedaan hebben!

Bontekoe – 326

In 1646 verschijnt er een boek waarin de verhalen zijn opgenomen van Willem Ijsbrantsz. Bontekoe. Hij is op 28 december 1618 uitgevaren met het schip Nieuw Hoorn, met 206 eters en groot 550 lasten. Zeven jaar later komt hij als vrijwel de enige overlevende terug, met in zijn borsttas vele en bloedstollende verhalen over zijn reis. Schipbreuk, kannibalisme en veel avontuur. Het is een verhaal geworden dat nog steeds boeit.

Gouden Eeuw –335

Men spreekt in deze tijd veel over de *nieuwe economie*, waarmee men bedoelt de invloed van Internet op de economie. Er is echter niets nieuws onder de zon. De Gouden Eeuw was een periode van bloei op economisch gebied. Als je door Amsterdam loopt zie je rijkdom van deze tijd van de gevels afstralen. Wat moet dat wat zijn geweest in die tijd!

Tussen 1630 en 1670 is er een periode van ongekennde welvaart, het hoogtepunt van de Gouden Eeuw. Daar komt nog bij dat kunsten en wetenschappen een glorie tijd beleven. Zeer indrukwekkend is wat men toen aan kunst heeft gemaakt.

De '*moedernegotie*' bestond uit graan uit de Oostzeelanden. Amsterdam wordt de belangrijkste aanvoerhaven. Talloze schepen varen van en naar de Oostzeelanden. Ze brengen er zout, haring en wijn heen en nemen graan mee terug. Lucratiever is de vaart op Indië door de op 10 maart 1602 opgerichte Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). Daar worden exotische producten gehaald en met grote winsten verkocht. Het is de zogenaamde '*rich economy*'. Zo rond 1650 heeft de graanhandel een waarde van f3mln en die uit Indië van f20mln (guldens van die tijd!). Een derde bron van inkomsten is de vaart op de Levant, het Middellandse Zeegebied en ook Amerika en omgeving. In 1621 wordt de West-Indische Compagnie (WIC) opgericht.

Omdat het in 2002 dus 400 jaar was geleden dat de VOC werd opgericht, is er toen uitgebreid aandacht aan besteed op de scholen en in tentoonstellingen.

De Hollanders verdedigen hun belangen te vuur en te zwaard. In 1628 wordt de *zilvervloot* van Piet Heyn gekaapt als onderdeel van de strijd tegen de Spaanse belangen. Het kerkje in Niekerk, vlakbij Houwerzijl, is er een blijvende herinnering aan. Het is met geld van de zilvervloot gebouwd!

Over de Gouden Eeuw zijn al heel wat beschouwingen gegeven. Zelf heb ik het boek van Jonathan over de Gouden eeuw in de kast staan. Allerlei factoren spelen een rol. Maar zou het niet zo zijn dat God het heeft geleid? Of is dat eigenlijk wel een vraag? *De zegen des HEREN, die maakt rijk, zwoegen voegt er niets aan toe (Spreuken 10,22).*

Hollands welvaren –382

Oudere mensen vergelijken de huidige tijd altijd met het verleden. Zo ook in 1625, waar een remonstrantse dominee schrijft:

Wie hier in Hollant veertich of vijtich jaren ghewoont heeft, die sal hem moeten verwonderen, siende alle hoven en thuynen betimmert, alle de steden vergroot, alle kleyne huyskens als casteelen vermeerdert, jae huysen voor duysent gulden verkoopen die men te vooren voor hondert gulden mochte krijgen, ende siende oock alle landbouwerije, koopmanschap, neeringhen en ambachten nae wens te florere.

Ramptoerisme-403

Prins Hendrik, de Stedendwinger, veroverd Den Bosch in 1629 na een langdurig beleg. Hij bouwt tal van werken en heeft maar liefst 120.000 man onder de wapenen om het zover te krijgen. Op de 11^e september laat hij een zware landmijn ontploffen in het bastion Vught. De Bossenaren zijn in een klap wakker en eisen de overgave van de stad. Grobbendonck draagt de stad bij verdrag over op de 14^e, inclusief 220 dorpen in de Meierij.

De val van Den Bosch spreekt de bevolking erg aan. Er worden dankdiensten gehouden en er wordt gefeest. Iedereen wil wel eens zien hoe ze het hebben gedaan. Maandenlang wemelt het van de toeristen. Een verslaggever uit die tijd meldt:

Een ongelooflick getal van mensen treckt uyt alle Hollandtsche steden nae 't leger, om te sien het overgaen van de stadt, ende de wercken van 't leger.

Speculatie met bloembollen-432/3

Doordat sommige kooplieden veel geld hebben verdiend, zoekt men naar mogelijkheden om dat geld te beleggen. Men investeert in droogmakerijen, compagnieën, schepen, molens, enz., en ook speculeert men. In 1633 begint de handel in tulpenbollen. De bollen brengen fabelachtige prijzen op. Men spreekt van een '*bollenrasernie*'. Het hoogtepunt is in de winter van 1635/36. Er wordt zelfs voor een enkele bol een koets met vier paarden betaald! Andere bollen worden verhandeld tegen koeien, schilderijen en mantels.

Wat zich voordoet doet sterk denken aan de gekte rond de aandelenuitgifte van World on Line. Want wie doen er mee? Het zijn de kleine luiden: dienstmeisjes, boeren, postbodes, turfdragers, en schoorsteenvegers. Allen laten ze hun werk in de steek om in de tulpenbollen te gaan. Want wie wil niet een bol kopen voor 24 piek en verkopen voor 1200? Grijp je kans! In 1636 stort de markt in en het gevolg is gelijk aan na WOL: enkelen blijven schatrijk achter, maar velen berooid.

Pijproken-441

In de zeventiende eeuw neemt het roken hand over hand toe en ook het snuiven van tabak, een Franse mode. Veel steden hebben een eigen pijpfabriek, maar Gouda is het centrum. Na omstreeks 1650 zie je nauwelijks nog mensen zonder pijp. Ook vrouwen roken er lustig op los. Sommigen stoppen als ze gaan trouwen. Zelfs kinderen van 6/7 jaar ‘tabakken’ onder het spinnen en in de werkplaatsen. Uit Haarlem komt de volgende ontboezeming. *‘Toeback was een huiscruis, dat velen beroerden, miserie voor den burgerman, oorzaak van dagdieverij, rinkelrooijen en velerhande débauche’*.

Almanakken-518

Er verschijnen heel wat almanakken in de 17e eeuw, ca 18. Als Heemskerck en Barentsz. op Nova Zembla zijn, hebben ze een Deventer almanak bij zich, en dat was in 1596.

Een almanak bevat in die tijd een schat aan praktische informatie. Het bevat

De kalender met de maanstanden

De jaarmarkten en de dienstregeling er naar toe van boot, veer en wagen

Openingstijden van poorten

Waterstanden

Wisselkoersen

Vakantieroosters

Adviezen over kleding en voeding, aderlaten en purgatie

Astrologie (wanneer moet je zaaien, wanneer niet op reis gaan, wanneer niet naar de dokter)

Een gezegde uit die dagen:

een koopman zonder almanak is als een schoolmeester zonder pen!

Dagboek van Samuel Pepys-564

Veel gegevens uit de zeventiende eeuw komen uit dagboeken die men bijhield. Een ervan is het dagboek van Samuel Pepys, een Engelsman. Hij heeft maar liefst 3100 bladzijden vol geschreven over de jaren 1660-1669 dat hij in Nederland was. Hij noteerde alles wat hij meemaakte in de hogere kringen waarin hij verkeerde.

De tijd-570

In 1675 wordt de sterrenwacht van Greenwich opgericht. Waar de zon om twaalf uur in de middag precies in het zuiden staat, wordt de nulmeridiaan.

In de 17^e en 18^e eeuw leeft men op de zonnetijd van de zonnewijzer.

In 1880 wordt in Engeland de GMT ingevoerd.

In 1885 wordt dit de standaard waarvan de werelddtijden worden afgeleid.

1 mei 1909: Middelbare Amsterdamse Tijd, de Westertoren meridiaan.

1 juli 1937: Nederlandse Tijd, die van 5 graden OL

16 mei 1940: Midden Europese Tijd, 15 graden OL

Koffie en thee-583

De *koffie* komt in de 16e eeuw uit Zuid Europa naar ons toe. Men wil eerst die moslimdrank niet, maar als paus Clemens VIII zijn fiat geeft is het oké. In de tweede helft van de 17e eeuw gaan de koffiehuisen hun plaats veroveren. In Amsterdam is de eerste er in 1663. Koffie is een wondermiddel.

't Swarte watervogt, dat alle kragt besit,
Om 't siekelycke lijf gezondheid weer te geven,
Dat elcke kwaal verdrijft, het koude bloet verhit,
En 't dichterlijke brein vervult met jeugdig leven.

De *thee* is wat eerder dan de koffie. In 1640 zijn er al theesalons. Thee is een wondermiddel waaraan men zich te buiten gaat. Twintig of dertig koppen vol is geen uitzondering en vaak op doktersadvies.

Thee, ja thee, dat moet men roemen
Ligchaams beste dokter noemen,
Want die medicijne-thee
Komt ons alle daag ter snee.

De bekende dokter Nicolaas Tulp, die ook op het schilderij 'De anatomische les' van Rembrandt staat, denkt dat thee een drank is waarmee men heel oud kan worden. Deze dokter verbaasde zich overigens over het feit dat de longen van rokers zo zwart waren!

Eten en drinken-599

Men eet gewoonlijk als volgt.

's Morgens

- een stuk roggebrood met boter of kaas
 - *let wel: niet boter *en* kaas,
 - want 'zuivel op zuivel is' t werk van de duivel'.
- als drinken water, karnemelk, bier of mede
 - *mede: gegiste honing, kruiden en 12 delen water
 - *bier: tegen 1700 drinkt men steeds meer koffie

's Middags

- potagie
 - *met boter en ajuin toe bereide erwten
 - *pruimen met stroop
 - *de aardappel komt in de tweede helft van de 18^e eeuw
- vlees, gevogelte of vis
 - *vaak met warmoes (warme moes)*
 - *meestal haalt men op zondag een stuk gezouten vlees uit de kuip en kookt dat dan (genoeg voor de hele week)

-koek, taart, fruit

Tussendoortje

- een 'middagstick' (brood, zo rond een uur of twee)

Avondeten

Ongeveer als het ontbijt (maar sommigen eten dan warm!)

* warmoes is zoiets als snijbiet en kan ook andere ingrediënten bevatten

2 Het milieu

Milieu–63

Dat er de eeuwen door steeds is geworsteld met het milieu komt vaker naar voren in de verschenen delen. Hier twee van die voorbeelden.

Behoud van bossen van levensbelang

Een ding, dat ik graag zag gebeuren is het behoud van de bossen [...] Ik ben bang dat degenen die na ons komen, veel te klagen zullen hebben als wij deze uitputten en verwaarlozen, en het believe God dat wij dat niet in onze tijd hoeven mee te maken.

Aldus in 1582 de Spaanse koning Philips II, ‘de Wijze’.

Milieumaatregelen in de stad Groningen

In de stad Groningen is het allang verboden om afval op straat te gooien en varkens los buiten te laten lopen (1497, 1510); ook mag men niet de grachten vervuilen (1556). In 1574 stelt de magistraat een premie op het aanbrengen van vervuilers. In 1582 organiseert de stad zelf de afvoer van straatvuil; men stelt een heffing in. Het afval mag nergens anders meer worden gestort dan in de gracht bij de Herepoort. Men wil er het bolwerk mee versterken. De pest zet de mensen aan het denken. Men ziet een verband tussen afval, stank en de uitbraak van ziekten. (cf. 1576). In 1581 en 1582 slaat de pest weer toe.

Mist en ziekten –81

Groot is de eeuwen door de angst voor kwade nevels en vuile lucht. De Groningse herenboer Abel Eppens schrijft in 1585 dat men bang is dat de zachte winter *boze nevels* doet ontstaan, die van onschuldige langpootmuggen vraatzuchtige emelten maakt. De zee staat voor ziekte en dood en de kustbewoners hebben eeuwen geleefd in de angst voor onderwereld en dood.

Malaria komt in die tijd veel voor omdat er veel brakwater is, met name rond de Zuiderzee. In de 17^e eeuw behoort het kustgebied tot een van de gevaarlijkste gebieden om malaria op te lopen. Malaria of derdendaagse koorts schrijft men toe aan de temperatuur van het zeewater en aan de zeedampen. Men bestrijdt de ziekte tot in de 19^e eeuw door zich warm te kleden en door warme dekbedden, door hard te stoken en door alcohol en tabak!

Een bleke zon –204

Vroeger had men veel last van veenbranden. Er was veel veengrond en men ging waarschijnlijk nogal nonchalant om met vuur, zoals men dat nu nog doet in grote delen van Indonesië. De gevolgen waren gelijk aan wat men recentelijk in Zuidoost Azië heeft ondervonden. Uit gegevens van een kroniek van Renward Cysat uit Luzern blijkt dat de zon in het hele jaar 1601 en ook een groot deel van 1602, voortdurend roodachtig, bleek en zonder glans schijnt. Dat is zeer waarschijnlijk een gevolg van veenbranden.

Kosmische verschijnselen –269

Men heeft een sterk vermoeden dat kosmische verschijnselen te maken hebben met een goddelijk signaal, en dat de betekenis is dat men zich moet bekeren. Zo is het ook raak in 1610 in Kampen. Op 7 maart daalt er vuur uit de hemel, een ‘*dapper vyer*’ zelfs, en een jongeman wordt erdoor getroffen. Nochtans overleeft hij het en het vuur verdwijnt.

Het pamflet dat daarover spreekt zegt ...*Wat de almachtigen Godt hiermede te kennen wil geven, sal den tiit leeren.*

Het zal wel een bolbliksem zijn geweest. Men kreeg nog veel meer om over na te denken, want de volgende dag ziet men drie zonnen en een omgekeerde regenboog!

Droogmolens –284

Nee, geen molens om de was te drogen maar molens om een polder droog te malen. De Hollanders verstaan als geen ander hoe ze het water moeten aanpakken. Soms gaat het wel eens fout, maar meestal lukt het wel. Men moet soms de molens in cascade laten werken. De ene molen doet dan de eerste trap, de tweede en de derde brengen het water in de boezem.

In 1408 draait de eerste molen bij Alkmaar, gevolgd door honderden andere. Om de gevolgen van de inpoldering goed te zien, is een rit over de Westfrieze omringdijk in Noord Holland een aanrader.

In 1607 laten enige kooplieden hun oog vallen op de Beemster, een diepe plas van 7085 ha. Ze zien in dat het land goed zal zijn *'tot voedsel, bewoning en dienst van de mensen'* (en voor hun eigen beurs, maar dat zeggen ze er niet bij). Het is geen gemakkelijk karwei en na allerlei tegenslagen valt de polder in 1612 droog, terwijl op een jaar is gerekend. Uiteindelijk wordt het een groot succes.

De Beemster dient tot voorbeeld van veel droogmakerijen. En ook uit het buitenland is er veel belangstelling. In ons land worden tot 1657 maar liefst 52 meren en meertjes drooggemalen. Het Naardermeer ontsnapt aan de droogte. Als men in 1629 het meer juist droog heeft, dreigt de vijand Amsterdam in te nemen en laat men het meer ijlings weer vollopen.

Jan Adriaenszoon uit De Rijp, bijgenaamd Leeghwater, wordt veel genoemd als het over droogmaken gaat, maar dat is niet terecht. Hij heeft in 1641 een boekje geschreven over de Haarlemmermeer en daaraan dankt hij zijn faam. Hij is wel een vakman, maar er zijn anderen die het zeker zo goed doen als hij!

Zo zie je maar weer dat de Spreukendichter gelijk heeft: *'Een goede naam is beter dan goede olie'* (Prediker 7,1).

Branden -305

Branden waren vroeger een ramp. Als het eenmaal begint is er vaak geen houden meer aan doordat de huizen van hout zijn en bedekt met riet. Als het dan droog is gaat het razendsnel. Zo ook in 1615 in Lochem.

Een huis raakt in de brand en dan gaat het mis. Zelfs het raadhuis gaat in vlammen op, men weet slechts 30 belangrijke stukken te redden uit een kist. Er blijven slechts vier huizen intact. Een predikant uit Zutphen gaat kijken en is geschokt. Hij maakt een gedicht.

O Heer, O lieven God, wat is dit een ellend?

Hier is een Stad gheen Stad: VVaermen sich keert of wendt

Siet men niet dan droefheydt aen menschen ende beesten,

Het is hier al bedroeft, de minste met de meesten.

Een *'huysman'* die ergens in de omgeving woont had het al voorspeld. *'Liggende op syn bedde'* was hij erg onrustig, zo heeft hij verteld. Hij ging dan naar buiten en zag de brand en ook het huis waar het begon. Ook zag hij legers marcheren met vaandels en vlaggen (of dat in de lucht was of op de weg?).

Er zijn in die tijd wel meer mensen die van alles zien. Op de tentoonstelling in de Nieuwe Kerk te Amsterdam, *'de Weg naar de Hemel'*, die ik op 16 januari heb bezocht stond een reliekhouder in de vorm van een kruis als blikvanger. Het verhaal dat erbij werd verteld was, dat men vroeger ervan overtuigd was dat het teken aan de hemel uit Openbaring 12 een

kruis zou zijn. Vandaar dat men erg bedacht is op wat er aan de hemel te zien was, want het kan ergens op duiden! Tekenen der tijden!

Pestvogels –342

In het begin van de zomer van 1622 ziet men in St.-Truiden vogels met gekruiste bekken. Men noemt ze pestvogels omdat overal waar ze zich hebben vertoond de pest uitbreekt.

Op blz. 365 wordt verhaald hoe men in het pestjaar 1624 radeloos is geworden door de grote ellende. Men vangt dan met knippen en lijnstokken in groten getale pestvogels en maakt ze af. Want in 1602, zeggen de oude mensen, kwam er ook de pest door die vogels.

Soldaten en ziekten-348

Vanouds mijden burgers contact met soldaten. Er zat veel tuig onder maar ook was men bang voor ziekten. Leiden wilde in 1577 geen krijgsgevangenen binnen de poorten en in Roosendaal breekt in oktober 1621 de pest uit, twee dagen nadat de soldaten van ernst Casimir zijn vertrokken.

Branden-351

Er brandt weer van alles in 1623.

In *Amsterdam* zat een barst in de schoorsteen. Daardoor vatte de turf die er lag vlam en een bierbrouwerij brandde uit. In *Groenlo* heeft een soldaat het koud en stookt het vuur hoog op. De gevolgen zijn desastreus, want er branden 75 huizen af. In *Amersfoort* slaat de bliksem in een toren en de spits brandt af. In de *Noorse stad Bergen* zit iedereen in de kerk als er brand uitbreekt. Kinderen van een vrouw die haar roes uitslaapt, spelen met vuur en de hele stad gaat in vlammen op.

In 1624 gaat *Ommen* in vlammen op, slechts tien huizen en de kerk blijven staan

Men doet wel steeds meer aan brandvoorschriften, zodat ladders, haken en andere brandweerspullen gemakkelijk voorhanden zijn (blz. 366).

De pest-365

Vreselijk is het als de pest toeslaat. De mensen voelen zich machteloos. Hele gezinnen gaan er aan. In de haast van het begraven worden schijndoden soms meegenomen. Zie verder ook blz. 381. Merkwaardig is dat in Zaltbommel de pest als '*Gave Gods*' wordt aangeduid.

In Amsterdam is er in het voorjaar van 2001 een expositie geweest over besmettelijke ziekten. Cholera en pest waren een verschijnsel dat hoorde bij armoede. Door vaccinatie heeft men het nu vrijwel onder controle.

Bloet pissen-377

In Arnemuiden liggen ca 800 soldaten en zeelieden, slachtoffers van de oorlog op Walcheren, en ook het gasthuis in Middelburg ligt vol. Men schrijft dat "*daer wel hondert sijn, die niet als bloet en pissen*". Dat komt doordat ze zout water hebben gedronken.

Jagen-378

In april 1625 verschijnt er een 'Ordre op de Houtvesterije' die geldt voor Holland en West-Friesland. Het is bedoeld om het vangen, roven, schieten en vernielen van wild in de bossen, duinen en wildernissen tegen te gaan. Alleen bevoegden mogen nog jagen op hazen, konijnen, patrijzen, fazanten, 'meerhoenderen', wilde zwanen, trapganzen, reigers, kraanvogels, etc.. Ook het vernielen van bomen wordt streng verboden.

Wegen en reizen-416

Reizen deed men evenals nu graag. Men ging te voet, per paard, per wagen of per schuit. Er waren veerponten en later lijndiensten. De wegen waren smal, niet verhard. In 1520 legde het Hof van Holland de breedte van de sporen vast op 4 Rijnlandse voeten, dat is 1,28 meter. Dit heette toen het (smalle) *Hollandse spoor*. De wijdtte van de karrensporen in de wegen bepaalde de afstand tussen de wielen en omgekeerd. Eeuwenlang bleven de die sporen onveranderd. Zelfs de eerste spoorrails hebben de wijdtte! Het smalle Hollandse spoor en de brede continentale wegen sloten niet op elkaar aan. In de 18^e eeuw noemde men de continentale wegen *Hessenwegen*!

Galileï en het heliocentrische wereldbeeld-420

In de 17^e eeuw hangen weer en sterrenbeeld nauw met elkaar samen en het is dan ook niet verwonderlijk dat de astronomie bloeit. Men denkt algemeen dat de zon om de aarde draait, alleen Copernicus denkt daar anders over en publiceert in 1543 deze stelling. Zijn tegenstanders doen een beroep op Aristoteles. Een van de geleerde die geloven dat de aarde om de zon draait is Galileï, een Jezuïet uit Padua. In 1616 noemt hij de opvatting van Copernicus een onomstotelijke waarheid.

In 1632 publiceert hij een boek, waarin drie heren discussiëren over de zon en maan. In dat boek komt ook een zekere Simplicio voor. Hij schrijft dat de door Simplicio gebruikte argumenten alleen maar kunnen komen van een onnozele hals, die nog het simpelste argument niet vatten kan. Omdat de Jezuïeten ook tegenstanders zijn gaat het mis. Galileï krijgt huisarrest en gaat wonen in Florence. In 1637 wordt hij blind omdat hij te veel in de zon heeft gekeken. Hij sterft in 1642.

Pest en notarissen-436

In de jaren 1635 en 1636 is er een grote pestepidemie. In Haarlem sterven in aug-nov 1636 5700 mensen, in Utrecht 10% van de bevolking, in Nijmegen een derde deel. Veel mensen gaan naar de notaris om *een testament* te laten opstellen.

Men weet overigens niet waar de pest aan te wijten is. Sommigen denken dat het van *groente en fruit* komt, anderen dat het van de *stank van de doden* komt, in Nijmegen dat het van de *muggen* komt en in Gorkum zet men alle *vreemdelingen* de stad uit en verbiedt op de jaarmarkt alle handel in kleren, bont en oude boeken.

Muizen-529

Een melding uit 1653.

Op dit Jaer waren er wonder veel Muysen in 't Lant, en waren van verscheyde gedaente, sommige met staerten oock sonder staerten en waren wit, vael, grau en swart, en werde in de Winter met heele manden vol over al aen de Dycken en hooge Landen gevangen.

Brand in De Rijk-531

Op 6 januari 1654 woedt er een vreselijke storm over West Europa. De gevolgen voor het lintdorp De Rijk, boven Amsterdam, zijn desastreus. Een hennepmolen gaat zo snel draaien dat hij in brand vliegt. Omdat de molen aan de zuidwestkant van het dorp staat en de wind uit die hoek komt, zijn de gevolgen niet te overzien. De houten en met riet bedekte huizen en de bijbehorende hooibergen vliegen de een na de ander in brand.

Straat na straat en wijk na wijk gaat er aan. In totaal gaan 420 huizen (waar 600 adressen zijn), 100 pakhuizen, 50 hekelhokken, 4 bruggen, 69 scheepstuigen, 4000 netten en 400 bundels hennep verloren. Ook de grote kerk gaat in vlammen op, terwijl er veel spullen in waren ondergebracht. Wonderlijk is dat zo'n 80 haringbuizen worden gespaard, terwijl het touwwerk wegbrandt en het teer smelt.

En wat zien we? Er komt een omvangrijke stroom ramptoeristen naar De Rijk!

Kruittoren van Delft ontploft-536

Delft was vroeger de wapenkamer van Holland. Daar ligt ook de oorsprong van de TU Delft. Op de morgen van 12 oktober 1654 gaat commies Soetens naar de kruittoren om een paar pond kruit te halen. Men heeft hem nooit meer gezien, want tegen halfelf vaagt een enorme ontploffing de hele toren en omgeving weg. De klap is te horen in Amersfoort, op Texel en op de Veluwe. Geen wonder want er lag 90.000 pond kruit in de toren. Er zijn 54 doden en veel gewonden en enkele honderden woningen zijn verwoest.

Men vindt ook nog overlevenden. Een kind, getroffen toen het op een 'kackstoeltje' zat, wordt na 24 uur levend gevonden onder het puin. En nog eens 12 uur later vindt men een man van 80 jaren!

Luchtvervuiling in Londen-572

Het milieu in Londen is erg slecht. Een zekere John Evelyn schrijft in 1661 een boek over de luchtvervuiling. Hij schrijft dat Londen 'haar mooie hoofd in wolken van rook en zwavel hult en wordt vergeven van stank'. De rook is slecht voor de gezondheid en verslechtert het klimaat: in de tuinen bloeien geen bloemen meer en de bijen zijn ook verdwenen.

Er is geen plek onder de hemel waar zoveel wordt gehoest en gesnottert als in de Londense kerken en op plaatsen waar veel mensen samenkomen!

De vuurbaak van Urk-577

De vuurbaak van Urk staat in 1649 nog 112 voet verwijderd van de zee kant en in 1661 nog maar 30 voet. In 1662 wordt de bak met stenen verzwaaard.

De Vuurbaak is onder ons wel bekend als uitgeverij.

Einde aan de pest-626

In het jaar 1668 komt de pest tot een einde. Tussen 1450 en 1668 waren er 107 pestjaren in Holland Iedereen die toen leefde maakte het dus wel eens mee. Het dagelijks leven werd er herhaalde keren door ontwricht.

De gevolgen waren
 duizenden doden
 lijkstoeten
 gestapelde lijkkisten in de kerken
 reeksen leegstaande woningen
 stille straten
 hele dorpen zijn uitgestorven ... letterlijk dus!
 vluchtende magistraten
 ontwrichting van het bestuur
 wetten gelden niet meer, ieder doet wat goed is in eigen ogen
 ineensstorting sociaal en cultureel leven
 falende zielzorg
 afgelaste markten en kermissen

Wanhoop, fatalisme, paniek en apathie zijn het gevolg.

Toch gaat ook het leven verder. Wie geld heeft vlucht naar elders. Vooral het gewone volk wordt de dupe, ook al omdat men vreselijk ongezond woont.

3 Het weer

Weerkunde –65

Zo rond 1600 heeft men niet zoveel manieren om iets van het weer gewaar te worden. Men heeft alleen de weerwijzer en de windvanen. Het gebruik om de haan (van Petrus!) op de torens te zetten, schrijft men toe aan paus Nicolaas (858-867). De Lutheranen vervangen de haan wel door een zwaan.

Men ontwikkelt in de loop der eeuwen steeds meer instrumenten. Een voorloper van de thermometer is de thermoscoop (een thermometer zonder schaalverdeling). In het boek wordt onder 1624-1625 de ontwikkeling op dit gebied weergegeven.

Bloemenwinter –241

In Luzern is er in de winter van 1606-1607 geen sprake van winter. Allerlei soorten bloemen bloeien al heel vroeg. Begin februari ziet men al sleutelbloemen, viooltjes en madeliefjes bloeien. En dat in een periode van jaren waarin men hele strenge winters kende.

Je kunt dus zeggen dat zachte winters wel vaker voorkomen, maar toch is het de laatste jaren anders omdat er al meer dan tien jaar lang sprake is van steeds hogere temperaturen. Een trend dus.

Strenge winters –338

Op schilderijen uit de zeventiende eeuw wordt vaak een winters landschap afgebeeld. Dat zal wel te maken hebben met het feit dat men toen veel strenge winters meemaakte. In het Mauritshuis in Den Haag is van nov. 2001 tot febr. 2002 een tentoonstelling gewijd aan dit fenomeen, getiteld *Winters van weleer*.

Een van die winters is die van 1620-1621. Het is een winter waar men nog lang over spreekt. Men rijdt op sleden naar de eilanden en van Harlingen buitenom via de Zuiderzee naar Amsterdam. En dat met honderden tegelijk. Zelfs gaat men van Kampen naar Amsterdam.

Het moet vreselijk koud zijn geweest omdat er vooral in het begin veel wind staat. Wijn en azijn bevroren in de kelders. Het vriest elke dag 'een ghang-ys' en dat zal wel zoveel zijn dat een man er over kan lopen, een steen dik. De manier waarop een winter zich gedraagt maakt hem bijzonder. In dit geval zijn het waarschijnlijk twee koudegolven met veel wind. De eerste begint in december en de tweede in januari.

Ook de winter van *februari 1928* was er een om nooit te vergeten. Met een ijzige wind werd Siberische kou aangevoerd. Mijn vader sprak er altijd met ontzag over!

IJsvloed-372

De winter is eerst erg zacht en dan volgt er in West-Europa een ongekende 'Wettersturz' (weersomslag). De winter slaat ongehoord hard toe. Aan de Duitse Oostzeekust steekt op 19 en 20 februari 1625 een orkaan op. Daar er nog veel ijs in de Oostzee ligt gebeurt er een ramp. Het ijs wordt op de kust gedreven en verwoest enorm veel. Tientallen schepen vergaan, woningen verdwijnen met bewoners en al, stadsmuren raken ontzet, dammen, bruggen en dijken spoelen weg, akkers en velden worden bedolven onder dikke lagen zeezand. Verder worden bomen ontworteld en daken van huizen geblazen.

In Amsterdam komt de winter op 23 februari keihard aan. Men was gewend aan zeer zacht weer want er bloeide van alles. Madeliefje, kerstroos, akoniet, krokus, peperboompje, rozelaar, egelantier, etc. Vanaf 12 februari was het wel wat kouder geworden maar op zondag 23 februari slaat de winter toe met een geweldige sneeuwstorm. Veel schepen vergaan en de verbijstering en schade is groot.

Bron van de warmte-379

In juli 1625 wordt het verstikkend warm. Van Wassenauer hekelt *'ghemene Luyden'* die denken dat bijzondere weersverschijnselen toverij is, en denken dan aan oorlog en pest. Van Wassenauer denkt dat er een andere verklaring is voor het warme weer: de hitte zit in een holle wolk en als die barst komt de warmte naar buiten.

Weer en gedrag –396

Dezelfde Van Wassenauer als van blz. 379 weet het heel zeker. In mei 1626 is het prachtig weer en dat komt *'door de veel gebeden'*. En dat het vorig jaar zo slecht was kwam *'om onser sonden wille'*.

Blikseminslag-404

In de herfst van 1629 slaat de bliksem in de toren van Montfoort. 72 huizen, 30 hooibergen, 6 boerderijtjes met schuren en 4 oliemolens vallen ten prooi aan de vlammen.

Kievitseieren in de herfst-424

In de herfst van 1634 is erg droog en uit Alkmaar wordt gemeld dat het zo mooi is dat de kieviten weer gaan leggen en de bomen voor de tweede keer gaan bloeien. Zelfs ziet men pruimen en peren van redelijke grootte.

Stormvloed van Duitsland tot Jutland-425/6

In de nacht van 21 op 22 oktober teistert een stormvloed de kusten van Duitsland en Jutland. De schade is enorm. Hele dorpen worden weggespoeld, met bewoners en al. Men schat het aantal doden op 8400. Het eiland Nordstrand van 2000 ha krijgt de grootse klap en verdwijnt vrijwel geheel. Het betekent dat er ook geen zuiver Fries meer wordt gesproken en dat is een slag voor de Friese taal. Er worden later door Hollanders nog wel twee nieuwe eilanden gevormd door bedijking. Het zijn Pellworm van 3000 ha, en het nieuwe Nordstrand van 2300 ha. In Nederland merkt men overigens nauwelijks iets van de storm.

Ongemakken in de winter-429

De winter van 1634/35 is streng. Het vriest zo hard dat de drukpersen in Leiden waarop de Statenbijbel wordt gedrukt het niet meer doen. In dezelfde winter breekt er brand uit aan het Binnenhof en blussen met vorst en een harde wind gaat moeilijk, maar lukt toch.

In dezelfde winter valt er begin februari veel sneeuw, zoiets als in 1979 in het Noorden van ons land. De beroemde natuurgeleerde en filosoof Rene Descartes is dan in Amsterdam. Hij houdt een lezing over de verschillende *soorten sneeuwkrystallen* en kan dus aanschouwelijk onderwijs geven.

Slechte zomer in 1648-494

Het weer past zich niet aan bij de feestvreugde. Het regent voortdurend. Een gedicht van de doopsgezinde Reijer Anslo, geeft uiting aan de gevoelens.

*Hoe komt het dat de regen slag op slag
op 't aardrijk stort, gedurig nacht en dag?*

Hij weet het antwoord ook:

*De hemel schreit en leert de Nederlanders schreien
omdat die zich niet tot berouw bereien.*

Watersnood in Noord Frankrijk-550/1

Noord-Frankrijk is eind 20e eeuw eens getroffen door wateroverlast, maar dat was niets bij wat er in 1658 gebeurde. Hele gebieden lopen onder, en de schade is erg groot. Er zijn veel doden te betreuren. Het gebeurt allemaal als gevolg van een natte dooi in een sneeuwwinter. Van 22 februari tot 4 maart heerst de, wat men noemde, de ‘fameuse inondation’. De zwaarste die ooit in die streek heeft plaatsgevonden.

IJzel in 1664-591

Van 17 –20 december 1664 ijzelt het in ons land. En niet alleen in ons land maar in een brede strook tot Hamburg, Holstein en Jutland. De twintigste slaat alles lam. De bomen kreunen en splijten, takken knappen af. Boomtakken van een pink dik worden zo dik als een arm. Wegen worden onbegaanbaar door takken die van de bomen knappen en hele bomen vallen om. In Amsterdam plaatste men pektonnen onder de bomen zodat het ijs kan smelten en de bomen hun gewicht kwijt raken. De torens zijn ook bedekt met ijs en als de zon er dan op schijnt is het een prachtig gezicht.

Het geheel doet sterk denken aan begin maart 1987, toen Noord Nederland werd getroffen door de ijzel. De lijn liep ongeveer over Hoogeveen. Het leverde prachtige plaatjes op toen wij daar heen gingen. De stralende zon toverde een onwaarschijnlijke wereld. Schitterend, in dubbele betekenis!

Orkaan velt deel Utrechtse Dom-671/2

Op 1 augustus 1674 raast er een zwaar onweer over Nederland. Er is zeer veel schade en veel mensen komen om het leven. Bomen vallen om, daken waaien van de huizen en schepen worden van hun ankers losgeslagen. Het onweer trekt vanuit Frankrijk naar het Noorden. Ook in België en Duitsland doet het onweer zich voelen.

Tussen zeven uur en halfacht raast de storm over Utrecht. Het middenschip van de Domkerk stort in, van vijf kerken zijn de torens getroffen, de schade is enorm. Op het Domplein in Utrecht zijn de gevolgen nog te zien. De toren staat los van de restanten van de Dom en op het plein kun je zien hoe groot het wel geweest moet zijn. Toch is de schade aan de Dom ontstaan doordat men de steunbalken niet dik genoeg had gemaakt!

Het geheel doet denken aan de windhoos te Tricht van zondag 25 juni 1967 en aan de hagelstorm op 6 juni 1998 in Elburg. Wat een krachten komen er los bij een dergelijke bui!

4 De politieke omstandigheden

Verdronken land van Saaftinge –69

Vaak wordt gezegd, en dat is mij ook zo geleerd vroeger, dat het verdronken land van Saaftinge is ontstaan doordat de zee het gebied weer heeft veroverd door stormen en dijkdoorbraken. Het ligt echter even anders. In dit deel van het boek komt veelvuldig de 80-jarige oorlog aan de orde. Het is een zeer ingrijpend iets, waarbij niets en niemand werd ontzien. Er is dus niets nieuws onder de zon.

Zo is het hele gebied rond Gent en Antwerpen jarenlang het toneel van bloedige gevechten, waarbij beide partijen ook gebruik maken van zee en water. Ze steken dijken door en laten zo grote stukken land onder water zetten. Het meeste wordt later wel weer teruggewonnen in vreedstijd, maar soms blijft herstel uit. Rond 1600 staat de hele noordrand van Vlaanderen blank. Wat niet kan worden herwonnen is het land van Saaftinge. En de schuldigen zijn de Zeeuwen!

Willem van Oranje vermoord –72

Op school leerde ik dat prins Willem bij zijn sterven na de moordaanslag, de volgende woorden sprak, een soort gebed: *Aié pitié de moi et de mon pauvre peuple* (heb medelijden met mij en met mijn arme volk). Buisman brengt de gebeurtenissen en de woorden als volgt onder woorden.

Willem van Oranje woont in het klooster van St.-Dgatha in het hartje van Delft. Hij is terug in Holland om de opstand te leiden en daar, zoals hij zegt, zijn graf te vinden. Willem wordt vereerd, verguisd, gewantrouwd en vooral niet begrepen. Men noemt hem de Zwijger, niet omdat hij zo stil is (hij is een praatgraag), maar omdat hij nooit het achterste van zijn tong laat zien. Op dinsdagmiddag 10 juli 1584 slaat het noodlot toe in de persoon van de fanatieke rechtbankklerk uit Franche-Comté, Balthasar Gerard. Met mooie praatjes heeft hij het vertrouwen van Willem weten te winnen. Als deze om twee uur de eetzaal verlaat en de trap afloopt, doorboren drie kogels zijn longen en maag. De toedracht, met bekentenis van de dader, etc. worden in het Frans wereldkundig gemaakt door de Staten.

Het *boekje van de Staten* is in het Frans gesteld, maar er verschijnt uiteraard een vertaling van in het Nederlands. Over het sterven van de prins en zijn laatste woorden:

Den Prince ghevoelende dat hij getreft was, en seyde niets anders dan dese woorden: Heere Godt weest mijn siele ghenadich, ik ben seer gequetst, Heere Godt weest mijn siele, ende dit arme volck ghenadich: dese woorden ghesproken hebbende, soo begonst hij te suyselen, maer sijn schiltknecht heeft hem vast ghehouden, ende wert ten laetsten op de trappen neder gheset, waer dat hy niet meer en sprack dan soo mijn Vrouwe de Grauinne van Schwartenborch sijn suster in Hoogduyts vraechte, Oft hy sijnn siele niet en stelde inde handen van Christi Jesu, soo antwoorde hy inde selue tale, Jae, ende en heeft noyt meer ghesproken. Corts daer naer werdt hij op een bedde ghedraghen inde sale daer hij gh'eten hadde, waer dat hy niet langhe daer na sijnen salighen gheest ghaf.

In de grote kerk te Delft is de restauratie van het vier eeuwen oude monument tot zijner gedachtenis in 2001 afgerond. Men heeft er vier jaar aan gewerkt om al het marmer weer in goede staat te krijgen.

De moordenaar wordt gepakt en geheel in de stijl van die tijd gestraft. Men schroeft zijn rechterhand af en martelt hem met gloeiende tangen, waarna hij wordt hij gevierendeeld.

Iemand dicht dan: *O dach, o dach, o droeve dach,*

Wat is er al gehuyt en groot geclach.

Verwoestingen door oorlog –95

Tien jaar oorlog hebben het Vlaamse en Brabantse land grondig verwoest. Hele dorpen zijn verwoest. Als men er later weer terug komt kan men zijn woning nauwelijks terugvinden en de wilde dieren hebben het huis in bezit genomen. Verwilderde honden lopen rond en vallen soms ook mensen aan.

Ook in de Achterhoek is het vreselijk. In een brief van Gedeputeerden van de Graafschap d.d. 12 november 1594 staat dat de Graafschap al bijna veertien jaar niet is bewoond. De dorpen en huizen zijn vernield en verbrand, en de steden zijn geplunderd.

De beschrijving doet denken aan wat we voor de teevee hebben gezien uit het voormalig Joegoslavië. En niet te vergeten de verwoestingen in West Europa bij de bevrijding van de Duitse overheersing. Alles in puin en verwoest.

De Armada –107

Een goed voorbeeld van een samenloop van omstandigheden is het mislukken van de invasie met de Spaanse Armada. De Armada die was samengesteld door Philips II telde 130 schepen en 30.000 koppen, waarvan 20.000 soldaten. Op 9 mei 1588 ligt de vloot gereed in de monding van de Taag, maar *stormen* verhinderen het vertrek. Men heeft onderweg steeds slecht weer en eerst op 31 juli is men bij de kust van Cornwall aangekomen. Op 8 augustus is er een zeeslag bij Grevelingen. Men wil Vlissingen veroveren maar slaagt niet in de opzet. Men besluit in arren moede naar Spanje terug te zeilen en wel over de Noordzee rond Schotland. Daar krijgen ze weer de volle laag van stormachtig weer. Uiteindelijk komen van de oorspronkelijke vloot van 130 schepen er 80 terug in Spanje. Men heeft 6000 man verloren.

Gedurende de hele operatie stond er *een sterke Westcirculatie*, zodat de aantekening op een pamflet uit die tijd aanwijsbaar correct is "*Gods adem heeft ze verstrooid*".

Dijkgraven, dominees en duitendieven –330

De zeven provinciën boven de grote rivieren tellen rond 1620 ongeveer 1,3 miljoen inwoners en ze worden bestuurd door de zogenaamde regenten. Ze bestaan uit ca 2000 *mannen* die deel uitmaken van staten- en vroedschappen, alsmede leden van waterschappen. Ze vullen elkaar aan en bevoordelen elkaar, *nepotisme* noemt men dat. Ze zijn bepaald niet democratisch, maar vormen toch de eerste aanzet voor onze moderne democratie. Vooral de waterschappen munten uit in overleg, omdat de boeren ieder een stuk dijk moeten beheren en er voor moeten zorgen dat het water zijn grenzen niet overgaat.

Men is redelijk gesteld op geld. Een koopman uit Amsterdam verklaart voor een rechtbank "*Om winst te maken zou de Hollandsche koopman door de hel zeilen, op gevaar van er zijn eigen zeilen te zengen*". Ze drijven zelfs handel met de vijand. Dat heeft zich later nog wel herhaald. In de zeeslagen tegen de Engelsen werden onze schepen bestookt met kanonnen die wijzelf aan de Engelsen hadden geleverd.

Er werden wereldreizen gemaakt en de vlag van de VOC, mede opgericht door Van Oldenbarneveldt, wappert overal. Spaarzin en hard werken zijn in, mede onder invloed van de calvinistische prediking. Als het erop aan komt is de combinatie dijkgraaf-dominee-koopman ijzersterk! Men heeft elkaar nodig en versterkt elkaar op deze manier.

Maurits in het ijs-350

Op 30 november 1622 gaat prins Maurits een poging ondernemen Antwerpen in te nemen. Hij vaart vanuit Dordrecht met maar liefst 1500 grauwigroen geverfde schuiten door de Dordtse Kil naar het zuiden. De winter haalt hem echter in, en zijn schuiten en manschappen beleven een angstig avontuur. Het gaat zo hard waaien dat het water over de schuiten vliegt. Nu is dat het ergste niet, maar wel erg is dat het stevig gaat vriezen waardoor het water ijs wordt op alles wat zich aan boord bevindt. Daardoor worden de schuiten onbestuurbaar, met alle gevolgen van dien. De aanval op Antwerpen wordt afgeblazen.

Aanval op Arnhem-361

Graaf Hendrik van den Bergh steekt in februari 1624 met 700 man voetvolk en 6 stukken geschut de bevroren IJssel over en doet een aanval op Arnhem en eist de stad op. De gouverneur van de stad geeft een sarcastisch antwoord, dat door Revius als volgt is ver dicht:

*Dat gij bij winterdag mij meent te doen vervaren
Heel ongelegen is, dus wil u wat bedaren.
Gij moet mij nog wat tijds vergunnen eer ik schei:
Want hier in Gelderland verhuist men niet voor mei.*

Duinkerker kapers –388

De duinkerker kapers waren actief van 1621 tot 1646 (de val van de stad). Er gaan in die tijd 3000 schepen verloren. Van 1626 tot 1634 telt men 336 gezonken en 1499 ge kaapte schepen. De werkgelegenheid vaart er wel bij. Duinkerken lijkt voor de Republiek wel op wat Carthago was voor Rome.

De zilvervloot-397

Pieter Pietersz. Hein, geboren in 1577, veroverd op 8 en 9 september 1628 als vice-admiraal, in de Baai van Mantanzas op Cuba een aantal Spaanse schepen met kisten zilver, goud, edelstenen en koopmansgoed ter waarde van meer dan 11 miljoen gulden. Frederik Hendrik wendt de opbrengst van deze zogenoemde Zilvervloot grotendeels aan voor het beleg van Den Bosch in 1629. Piet Hein komt in januari 1629 terug in het land en sneuvelt in datzelfde jaar bij Dungeness.

JS. Tekst uit mijn boek In vogelvlucht, blz.130:

In het noordwesten van de Provincie Groningen staat in het dorp Niekerk een prachtig kerkje met een rijke historie. De kerk is gebouwd in de 13^e eeuw en is in 1629 met geld van de zilvervloot grondig gerestaureerd en is er ook een toren geplaatst. Een steen aan de gevel vermeldt hoe het is gegaan: ‘Dese Kercke 1628 ter tydt van t bemachtigen des Spanschen silvervloot nedergeworpen, is in t jaer 1629 als Wesel en den Bosch erover van gronds op ter ere Godes end des selvest gemeente herbouwet end met dese toorn vercyrt door beleid van den EE-Evert Lewe tot Asinga & c. als collator end Reynt Alyens ende Eyse Ubbens vogde deser Kercke inder tit 1629.’

Unter den Linden-489

Wie wel eens in Berlijn is geweest, weet dat Unter den Linden een onsterfelijke indruk maakt. De historie druipt er vanaf. Wat de meesten niet zullen weten is dat de Linden indirect te danken zijn aan prins Willem II. Zijn zuster Louise Henriëtte was getrouwd met Friedrich Wilhelm, de grote keurvorst van Brandenburg en hertog van Pruisen. Zij had de neiging stukjes Holland over te plaatsen naar Duitsland en ze liet dus linden plaatsen aan een laan in Berlijn!

Vrede van Münster-493

Eindelijk wordt het vrede. Prins Willem II is woest, want hij is een echte vechtjas. Vijf jaar hebben ze er over gedaan om een voor alle twaalf partijen aanvaardbare vrede te sluiten. De overeenkomst bevat 79 artikelen! Het is een zeer belangrijke vrede. In 1648 eindigt ook de dertigjarige oorlog. Zwitserland en Holland worden losgekoppeld van Duitsland. In Holland komt een republiek met een erfelijke dynastie! Op 5 juni is de afkondiging van de vrede. Er is een dankdag op 10 juni en overal is het feest.

Amsterdam ligt dwars-506

Het is niet alles koek en ei in het nieuwe Holland. Amsterdam wil de baas zijn en is erg machtig. Willem pakt zes belangrijke mannen op en zet ze gevangen op Loevestein. Dan komen zijn ruiters in actie en proberen Amsterdam bij verrassing binnen te komen. Ze worden opgehouden door hevig onweer en komen zo te laat aan, bovendien worden ze ontdekt door een postbode. De stad gaat in de verdediging en gebruikt het water als wapen. Maar ze houden het niet lang vol, want het kost ze te veel geld. Ze geven toe en Willem is de grote man.

Willem II uit de tijd-508/512

Willem II komt plotseling te overlijden. Hij heeft hoofdpijn en '*opdrachtigheid in 't aensicht*', hij wordt '*geklisteert ende adergelaten*', maar het helpt niet echt. "*Kinderpockskens*' zegt men. Op 6 november 1650 overlijdt hij, 24 jaar oud. Zijn opvolger zit nog in de buik van zijn vrouw Maria Stuart, 19 jaar oud. Als het kind geboren wordt, krijgt het de naam Willem, ondanks dat zijn moeder hem Karel wilde noemen (naar haar onthoofde vader).

De dood van de Prins wekt vreugde bij de zogenaamde Loevesteinse factie (die gevangen gezet waren!). Ze geven uiting aan hun vreugde '*Geen blijder maar in tachtig jaar!*'. Ze slagen erin de stadhouder buiten spel te zetten, het stadhouderloze tijdperk is begonnen. De saamhorigheid is zoek, ieder gaat zijn eigen boontjes doppen.

Holland in het nauw-1672

Het is niet best in 1672. De Fransen doen een aanval op ons land en proberen de macht in handen te krijgen. Ze hebben al heel wat bereikt. Maar de waterlinie is actief geworden en overal is er water te zien. De Fransen hebben Woerden in bezit en willen van daaruit graag naar Den Haag doorstoten. Als het gaat vriezen willen de Fransen een poging wagen Holland binnen te komen over het ijs. Ze komen een heel eind maar uiteindelijk mislukt het doordat het gaat dooien. Ze moeten terugtrekken en gaan uit wraak Zwammerdam en Bodegraven in de brand steken, waarbij doden vallen. Ze lijden een groot gezichtsverlies.

Nu komt een modern verschijnsel om de hoek kijken. De etser Romeijn de Hooghe heeft gravures gemaakt van de verwoestingen die de Fransen hebben aangericht. De niets aan de verbeelding overlatende beelden maken op de mensen diepe indruk. Willem III ziet de propagandistische waarde van deze gravures en stuurt ze op uitgebreide schaal rond in Europa via krant en pamflet. Een hele generatie Hollanders wordt zo vervuld van haat jegens de Fransen.

5 De godsdienst

Sint Nicolaas en bijgeloof –205

In Alkmaar wil men het bijgeloof bestrijden en daarom wordt het verboden met *‘eetwaren, snoeperyen en poppegoet op eenig plaats te koop te staan’*.

Zijn wij zo verwereldlijkt dat we geen gevaar meer zien in het kinderfeest?

Vrede en kou –249

In 1608 lukt het een wapenstilstand te sluiten, het zogenaamde *‘Twaalfjarige bestand’*. De winter van 1608-1609 is uitzonderlijk streng. Jaren later spreekt men in alle talen nog van *‘de grote winter’*. Er wordt veel geleden, maar er is ook veel ijspret natuurlijk.

Er is nog een aspect dat aandacht verdient. Dominee Johan van de Sande schrijft op:

...om een inval in 't binnenste van 't Lande te doen, die Vijant menichmaal gewenscht heeft, sijnde een besondere beschikking van Godt Almachtig geweest dat juyst als die stilstant van Wapenen ghemaekt was, dese vorst ghecomen.

Kerkstrijd is jeugdstrijd –315

De kerkstrijd tussen Arminianen en Gomaristen is voor de jeugd van die tijd een enorm tijdverdrijf. In 1616 vliegen in Alkmaar de sneeuwballen en stenen door de kerkramen. Beide partijen zetten, tegen betaling, de jeugd in om elkaar te dwarsbomen. De jeugd moet dan het volgende doen: naroeppen, de preek verstoren, liedjes zingen, ramen ingooien, en wat dies meer zij! Op 12 februari 1617 wordt in Amsterdam een remonstrantse noodkerk bedreigd door de jeugd, die op hun beurt ter plekke worden opgehitst door de veel aanwezige volwassenen!

Ze kunnen er wat van! Maar in de loop der geschiedenis heeft dat zich steeds herhaald. Er is een spreekwoord dat zegt *‘Zoals de ouden zongen, piepen de jongen’*. En zo is het maar net. Bij de Intifada, de opstand van de Palestijnen tegen de Israëli's, zie je precies hetzelfde gebeuren. Ouders sturen hun kinderen de straat op en jagen ze rustig uit pure haat de dood in.

Toen prof. Schilder overleed, zei op de MULO in Ulrum een klasgenoot tegen mij, een zoon van een felle ‘synodale’, dat het goed was: ‘Weer een minder!’

Contra-remonstranten/synode 1618/19-322en327

In 1618 vindt er een omwenteling plaats die grote gevolgen heeft voor de verdere ontwikkeling van het calvinisme. De calvinisten krijgen het voor het zeggen en er vindt een grote zuivering plaats.

In 1619 vindt vervolgens de synode van Dordrecht plaats. Daar zijn 84 dominees en ouderlingen en 18 politieke commissarissen bijeen onder leiding van de Leeuwarder predikant Johannes Bogerman. Zij stellen orde op zaken voor de kerk, om zo valse leer te weren en een goede kerkelijke structuur te krijgen. Aan deze synode hebben wij de Dordtse leerregels te danken, waarin de leer van de Remonstranten duidelijk wordt weersproken. Ook wordt er opdracht gegeven tot een Bijbelvertaling, de beroemde Statenvertaling (door de Staten gefinancierd) die nu nog in sommige kerken wordt gebruikt.

De synode besluit ca 200 predikanten af te zetten, en als men niet wil zwijgen wordt men verbannen. Kerken worden teruggegeven aan de contraremonstranten, de gereformeerden, en als dat niet goedschiks wil dan maar kwaadschiks. In Alkmaar vallen daarbij doden. In Antwerpen wordt door de remonstranten de Remonstrantse Broederschap opgericht.

Van Oldenbarnevelt –328

Over Van Oldenbarnevelt is al heel wat geschreven. Hij heeft in de roerige tijden waarin hij leefde opgeroepen tot verzet tegen de Staten-Generaal en Maurits. Op 4 augustus 1617 nemen de remonstrantse Staten van Holland een vergaand besluit, met de bedoeling de contraremonstranten de mond te snoeren en Maurits dwars te zitten. Ze besluiten dat er geen synode komt en dat de steden waardgelders, een soort legertje, mogen aanstellen.

Er spelen drie zaken op de achtergrond. Het gaat om heel wezenlijke dingen.

1 de controverse tussen de Arminianen en de Gomaristen, zeg maar de Remonstranten en de Gereformeerden (ook wel Bavianen en Slijkgeuzen genoemd). Punt van geschil is de leer van de Arminianen dat de mensen een vrije wil hebben, en dat geeft scherpe tegenstellingen.

2 de staat heeft het in de kerk voor het zeggen en dus moet ze partij kiezen (zie ook artikel 36 van de NGB).

3 de vraag wie het in het land voor het zeggen heeft, de Staten van Holland of de Staten-Generaal.

Met Van Oldenbarnevelt loopt het slecht af. Op 13 mei 1619 gaat hij voor de Ridderzaal in *Den Haag* het schavot op om te worden *onthoofd*. Hij is dan 71 jaar en loopt met een stok. Een tragisch einde van een man die de situatie verkeerd had ingeschat. Hij is veroordeeld omdat hij de Staat in gevaar had gebracht. In het boek ‘Dispereert niet’ van de gebroeders Algra, worden op blz 67 de gronden voor de veroordeling weergegeven. Deze zijn door 24 rechters eenparig vastgesteld. Hij weigert gratie te vragen.

Zijn terechtstelling trekt grote publieke belangstelling. ‘*Maak het kort*’ zei Van Oldenbarnevelt; en voor dat hij er om dacht was hij al onthoofd. Volgens Buisman was het publiek wild en probeerde men iets van het bloed te pakken te krijgen, al was het maar via een stukje hout van het schavot.

Of dat op waarheid berust, weet ik op dit moment niet. Algra spreekt hier in ‘Dispereert niet’ niet over. En volgens Taeke Tel (een leraar in Dalfsen) waren er ook synodeleden uit Dordrecht bij aanwezig. Wel maakt Algra melding van ds. Walaeus, een deelnemer aan de synode, die naar Den Haag kwam om Van Oldenbarnevelt te steunen in zijn laatste uren.

Pilgrimfathers –341

Een groep Puriteinen uit Engeland woont in Amsterdam en Leiden. Omdat ze een afkeer hebben van ‘*Sodom en Gomorrha*’ krijgen ze toestemming om naar Amerika te emigreren. Op woensdag 22 juli 1620 zeilen ze weg uit de haven van Delfshaven en zestig dagen later zetten ze voet aan wal bij Cap Cod in Massachusetts. In hun kolonie Plymouth beleven ze hun eerste winter, die overigens als zacht kan worden gekenschetst. Dat is later ongetwijfeld wel eens anders geweest, want vriezen kan het daar wel en sneeuwen ook!

Uitroeien van Paapse gewoonten-353

Nadat in 1618 de Dordtse Synode is gehouden gaat men op diverse plaatsen de immoraliteit te lijf. Hieronder verstaat men

- prostitutie, dronkenschap, liederlijke taal, praalzucht
- ontheiliging van de zondag
- afgodische feesten zoals Sint Nicolaas
- paapse superstitiën en stoutigheden zoals
 - leggen van bloemen op graven
 - bidden voor doden
 - bedevaarten
 - beeldendienst (in Haarlem ruimt men in 1622 de laatste beelden op)
 - het dragen van het *'teken des beestes'* (kruisje)
 - volksgebruiken (ydelheden en ligtvaardige dartelheden) zoals
 - papegaaien schieten
 - gans- en zwaanrijden
 - op vastenavond met bommen, trommen en poppen langs de straten gaan
 - blakeren en vieren op Sint Pietersdag
 - mommeryen, het omhalen van stoepen, leuninggen, banken en luiffels
 - koekhakken
 - kolven, balslaan en klootschieten op de openbare weg

Het valt niet mee de gewoonten uit te bannen.

In Lochem constateert de kerkenraad in 1623 dat

- het dansen toeneemt
- men *'bij krankheden gaat naar waarzeggers, veel meer leugenzegghers'*
- dat *'papistische superstieve wijven'* sommige gereformeerden betoveren, zodat men daar raad zoekt.

Het boek der natuur-407/8

In artikel 2 van de NGB, opgesteld in 1618, staat dat God in de eerste plaats kan worden gekend uit de schepping, onderhouding en regering van de gehele wereld omdat dit als het ware een boek is die ons de onzienlijke dingen Gods geven te aanschouwen. Nu is het misschien wel van belang om eens te horen hoe men naar de wereld keek in die dagen.

In de 17^e eeuw zijn de natuur en de religie nauw verweven. Naast de Bijbel ziet men ook de natuur als een boek van God. Bij het bestuderen van de natuur kan men daardoor overal verborgen boodschappen ontdekken. Er zitten waarschuwingen in

- het aanspoelen van een potvis
- de verschijning van een komeet
- een vuurbol

In 1618 roept *Jacob Cats*, de bekende dichter, naar aanleiding van de *komeet* uit die dagen, op tot bekering. En de botanicus *Carolus Clusius* uit Leiden meent dat God aan iedere *plant* zijn eigen kracht heeft gegeven. Vaak is dat geneeskracht. In de *tuinarchitectuur* probeert men de Hof van Eden na te bootsen en het gedrag van dieren is belangrijker dan hun anatomie.

Op *schilderijen* vind je vaak een symboliek, een *allegorische voorstelling*, een soort geschilderde preek. De herberg is dan de zonde, een val op het ijs is de glibberigheid van het leven en de brug over het water naar een mooi landschap is Christus. Ook in de versieringen in huis trof je dat veel aan. Misschien een idee voor 'kunst in de kerk?'.

En er waren natuurlijk ook toen al astrologen die horoscopen trokken en daarop voorspellingen deden. De predikanten hadden toen ook al handenvol werk!

Bogerman overlijdt-440

Op 11 september 1637 overlijdt Johannes Bogerman. Hij schrijft een brief als hij in Leiden bezig is met de Statenvertaling. Zoals zoveel mensen in die tijd heeft hij last van *nierstenen*, toen *graveel* geheten. Het beroep van 'steensnijder' was in die tijd dan ook een lucratief beroep!

Statenvertaling gereed-442

In juni 1637 besluiten de Staten-Generaal de Bijbelvertaling in alle Gereformeerde kerken, publieke scholen, etc. in te voeren. Men heeft 12 jaar aan gewerkt aan de *Statenvertaling*. Alleen Drenthe en Overijssel wilden ontheffing omdat men de Nederlandse taal niet machtig was.

Men had veel streektaalen, en daardoor is het invoeren van een eenheidstaal zoals deze in de Statenvertaling werd uitgedragen erg belangrijk geweest. De moeilijkheden bij de vertaling doen erg denken aan wat wij nu meemaken. Schrijf je 'du' of 'gij'? Wordt het 'mij' of 'mijn'? Kies je de Zuid-Nederlandse vorm in bijv. vuur en besturen? Ja, dat doet men en het wordt dus vier en bestieren. En paard wordt daarom 'peert' en sturen wordt 'zenden'. En men geeft ook de voorkeur aan de zuidelijke, en wat plechtstatige, slot-e in Heere!

Wat hebben de dikke, vaak fraai ingebonden boeken, een ereplaats gehad in de gezinnen. Er werd hardop uit voorgelezen en er werden aantekeningen in gemaakt over de familie.

Daarnaast had men nog het psalmboek van Datheen, het '*Houwelijck*' of '*Trouwring*' van vader Cats en de *Gedenckklank van Valerius* met 72 liederen. Wat een zegen is het allemaal geweest voor ons land en volk. En wat zijn er een hoop uitdrukkingen die via de Statenvertaling en de andere bestsellers zijn intrede in onze taal hebben gedaan.

Het jaar van het beest 1666-606

Enkele gebeurtenissen zijn kenmerkend.

Een zekere ritmeester Burat, in Staatse dienst, correspondeert met de Engelsen, want hij wil de stadhouder op de troon. De Witt komt er achter en het einde van het liedje is dat Burat wordt onthoofd!

Eind mei zeilt onze vloot uit: 95 schepen, bemand met 22.000 koppen en 4615 kanonnen. Michiel Adriaensz de Ruyter heeft het bevel. Het vlaggenschip de *Zeven Provinciën*, heeft 475 man aan boord en 80 stukken geschut.

Er volgt van 11 tot 14 juni in het Kanaal een vierdaagse strijd met de Engelse vloot, bestaande uit 81 schepen. Het grootste schip, de *Royal Prince* heeft 700 koppen en 92 kanonnen aan boord. De strijd duurt vier dagen en De Ruyter behaalt de overwinning. Toch ontkomen er veel Engelse schepen, volgens De Ruyter omdat God de Engelsen niet wilde vernietigen maar hen een lesje wilde leren vanwege hun hoogmoed. Ze verbranden de *Royal Prince* en met 3000 gevangenen keert de vloot huiswaarts. Vondel dicht een *Zegegang* en een *Zeetriomf der vrije Nederlanden*.

Lang duurt de vreugde niet, want in augustus volgt er een driedaagse zeeslag bij Duinkerken tussen 88 schepen van De Ruyter en 89 van De Engelsen. De Nederlanders moeten afknokken en de Engelsen hebben de zeggenschap op zee gekregen. Ze laten dat merken ook, want op 19 augustus zeilen ze het Vlie binnen en verwoesten daar liefst 140 koopvaarders die daar voor anker liggen. Verder gaan ze aan land op Terschelling en steken alles in de fik.

En dan breekt op zondag 12 september brand uit in Londen. Vijf dagen lang woedt het vuur en dan zijn er 13.200 huizen, 89 kerken en tal van belangrijke gebouwen verwoest. Nog maandenlang smeult het.

En dan is er nog de pest in tal van plaatsen, ook in ons land. Zo zijn er in de zomer meer dan duizend doden in Nijmegen.

Het is geen wonder dat de mensen somber zijn. Volgens de Hollandse Mercurius is het een jaar van *Cometen, Aertbevingen, Wonderen, boos weder en onheylen*. De Polen zien twee vechtende adelaars in de lucht.

6 Conclusies

Het toeval in de geschiedenis –100

Buisman geeft een filosofische beschouwing over wat er gebeurt en wat de mensen op het moment dat iets gebeurt weten, en hoe ze de geschiedenis maken of juist niet.

Wat ik wil betogen, is dat zogenaamd onbetekenende voorvallen de geschiedenis een ander verloop kunnen geven en dat dit niet zelden het weer is.

Op blz. 109 geeft hij nog een voorbeeld, waar hij schrijft:

In 1588 komt Holland als winnaar uit de overlevingsoorlog tevoorschijn. De opstand van 1572 is geslaagd. De opstandelingen hadden veel factoren mee, zoals hun motivatie, de leidende rol van Oranje, de absentie van de koning die na 1559 geen voet meer in de Nederlanden heeft gezet, de verdeeldheid onder de adel, de religieuze controverse, het brute optreden van Alva, het geldgebrek aan Spaanse zijde, het wangedrag van de Spaanse soldaten, etc..

Dat zijn de factoren die wij mensen waarnemen, maar uit de Bijbel weten we dat God de machten der aarde doet komen en gaan. Het gebeurt dwars door de feiten en gebeurtenissen, die voor onze waarneming zonder verband plaatsvinden. Wij mensen kunnen alleen maar achteraf zeggen hoe het allemaal is gekomen en kunnen nooit vooraf zeggen hoe het zal aflopen.

Wij zijn al weer eeuwen verder dan de 16e eeuw. Wij mogen uitzien naar de wederkomst van onze Heer. Dan zullen alle dingen nieuw worden. Oorlog en rampspoeden, ziekte, dood en verdriet, het behoort dan allemaal tot het verleden.

Vandaag is het nog niet zover.

De mens denkt dat hij alles onder controle heeft, maar wie goed kijkt ontdekt dat de mens niets beheerst. Hij kan slechts proberen enkele dingen te regelen. De machthebbers van deze wereld kunnen niets anders doen dan regeren in Gods naam, ook al willen ze dat niet weten. Ze zijn als kinderen op het strand die bij eb fortent bouwen met grachten erom heen. Ze proberen de vloed tegen te houden. De vloed die zeker komt en niet is tegen te houden. Zo laat God de mens grote rijken opzetten, maar op zijn tijd worden ze verzwolgen door de vloed van zijn bestuur.

Volken worden geacht als een druppel aan een emmer en als een stofje op een weegschaal. Wat betekenen ze eigenlijk? Hoeveel te wonderlijker is het dan als God naar ons omziet en aan ons denkt als zijn kinderen! Onbegrijpelijk....

Ik hoop dat het leven van onze voorouders een beetje gestalte heeft gekregen door wat ik heb verteld en heb laten zien. Ik hoop ook dat je als lezer iets hebt ontdekt van Gods gang in de geschiedenis. Mensen zijn zwak en zondig, maar met Gods hulp hebben ze grote dingen gedaan.

Hij is de Almachtige en is altijd nabij, ook in de toekomst.